

تمثیل ادبیات فارسی

درآمدی بر

دکتر احمد خطیبی

بسم الله الرحمن الرحيم

درآمدی بر

تمثیل در ادبیات

تألیف

احمد خطیبی

انتشارات زوار

سرشناسه	: خطیبی، احمد، ۱۳۴۱ -
عنوان و نام پدیدآور	: درآمدی بر تمثیل در ادبیات / احمد خطیبی.
مشخصات نشر	: تهران: زوار، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	: ۲۴۰ ص.
شابک	: 978 - 964 - 401 - 539 - 7
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا
موضوع	: تمثیل
موضوع	: Allegory
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۹۶ خ ۸ ت / PIR ۳۳۶۳
رده‌بندی دیوبی	: ۸ فا ۰ / ۹۱۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۷۵۸۳۲۷

انتشارات زوار

□ درآمدی بر تمثیل در ادبیات □

□ مؤلف / دکتر احمد خطیبی □

□ عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی □

□ نوبت چاپ / اول - ۱۳۹۶ □

□ لیتوگرافی و آماده‌سازی چاپ / سنا □

□ نظارت بر چاپ و صحافی / فرناز کریمی □

□ چاپ / مؤزان □

□ شمارگان / ۵۵۰ نسخه □

□ شابک / ۷ - ۵۳۹ - ۴۰۱ - ۹۶۴ - ۹۷۸ □

□ نشانی: تهران - خیابان انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - نبش شهید وحید نظری - پلاک ۲۷۸

تلفن: ۰۳۰۳۶۶۲۵ - ۰۳۶۶۴۸۳۲۲۳ - نمابر: ۰۳۶۶۴۸۳۲۲۴

قیمت: ۲۳۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
پیشگفتار.....	۹
کلیات.....	۱۱
مقدمه.....	۱۳
۱- هدف از پژوهش.....	۱۵
۲- پژوهش در زمینه‌ی تمثیل.....	۱۵
۳- شیوه‌ی بررسی.....	۱۶
فصل اول: تحقیق در باره‌ی واژه‌ی «تمثیل» از نظر لغوی، اصطلاحی، کاربردی.....	
۱- تمثیل در لغت.....	۱۹
۲- انواع تمثیل از دیدگاه شخصیت در داستانها و تاریخ.....	۲۰
۳- اقسام تمثیل در انواع ادبی.....	۲۱
۴- مقایسه نماد با تمثیل.....	۲۳
۵- تمثیل در علم منطق.....	۲۴
۶- تمثیل در «المعجم فی معاییر اشعار العجم».....	۲۶
۷- بیان دیگری از تمثیل منطقی، ادبی و فقهی (تمثیل تطبیقی).....	۲۸
۸- تمثیل در مفاهیم روایی، داستانی و غیره.....	۲۹
۹- انواع تشبیه و تمثیل از دیدگاه بیان حکایتی و افسانه ایی.....	۳۱
۱۰- تشبیه گسترده یا تمثیل.....	۳۲

- ۱۱- فرق تشبیه و تمثیل از دیدگاه صاحب اسرار البلاغه..... ۳۳
- ۱۲- تمثیل از آغاز تا به امروز..... ۳۷
- ۱۳- فلسفه ی وجود تمثیل یا تاثیر شعر تمثیلی و تمثیل..... ۴۳
- ۱۴- واقعیت یا عدم واقعیت در تمثیل و یقینی و ظنی بودن آن..... ۴۵
- ۱۵- تمثیل در مفهوم اسلوب معادله..... ۴۶
- ۱۶- تمثیل در تشبیه..... ۴۸
- ۱۷- شواهدی چند از ابیات عربی از نوع اسلوب معادله..... ۵۰
- ۱۸- بیان دیگر از تشبیه تمثیل..... ۵۲
- ۱۹- تشبیه تمثیل در اشعار منوچهری دامغانی..... ۵۳
- ۲۰- تمثیل یا استعاره تمثیله..... ۵۴
- ۲۱- تفاوت مثل و استعاره تمثیلیه..... ۵۵
- ۲۲- ارسال المثل یا تمثیل..... ۵۶
- ۲۳- نظر استاد همایی در باره ی تمثیل..... ۵۸
- ۲۴- دیدگاه ملک الشعرای بهار در خصوص تمثیل..... ۶۰
- ۲۵- بررسی تمثیل از جنبه ی مدعا و شاهد مدعا بودن در دو مصراع..... ۶۱
- ۲۶- تمثیل در خدمت نظم و نثر..... ۶۱
- ۲۷- دیدگاه برخی معاصران پیرامون در معنی و مفهوم جدید..... ۶۲
- ۲۸- فرق تلمیح و تمثیل و ارسال المثل..... ۶۳
- ۲۹- تشبیه تمثیل یا قیاس در ادبیات (همانند سنجی)..... ۶۵
- ۳۰- بررسی ارکان تمثیل در علم منطق و تطبیق آنها با تمثیل علوم بلاغی..... ۶۷
- ۳۱- ارتباط کنایه با تمثیل..... ۶۹
- ۳۲- بیان تهنوی پیرامون تمثیل..... ۷۲
- ۳۳- تمثیل در ابداع البدایع..... ۷۲
- ۳۴- معانی و مفاهیم تمثیل از دیدگاه علمای بیان و بدیع..... ۷۹

فصل دوم: تمثیل در دانش های روز، حکایات عرفانی و غیره..... ۸۱

- ۱- تمثیل در علوم جدید..... ۸۱
- ۲- هدف کدام تمثیل است..... ۸۴
- ۳- وجه اشتراک «تمثیل» در علوم مختلف..... ۸۴
- ۴- تمثیل در حکایات و داستان های عرفانی و غیر عرفانی..... ۸۵
- ۵- شواهد تمثیل در ادب پارسی از دوران گذشته..... ۸۵
- ۶- نمونه هایی از تمثیل (اسلوب معادله) در سبک بازگشت ادبی..... ۸۹

- ۷- مفهوم تمثیل در ادبیات کودکان ۹۶
- ۸- تقسیم‌بندی تمثیل با نگاهی به دیدگاه اروپائیان ۹۷

فصل سوم: تمثیل پژوهی در سبک هندی ۱۰۵

- مطالبی چند پیرامون سبک هندی و تمثیل در آن ۱۰۵
- ۱- تطور شعر در عصر صفوی ۱۰۶
- ۲- نظری اجمالی به رواج شعر در عصر صفوی ۱۰۹
- ۳- سبک هندی و ویژگی‌های آن ۱۱۲
- ۴- ساختار سبکی بیت هندی ۱۱۵
- ۵- تمثیل از آغاز تا شعر صائب و سبک هندی ۱۱۹
- ۶- منبع تمثیل‌های شاعران سبک هندی ۱۳۰
- ۷- دیدگاه یکی از محققان معاصر در باره ی سبک هندی و تمثیل ۱۳۱
- ۸- بیان دیگری از تمثیل سبک هندی یا سفر از محسوس به نامحسوس ۱۳۷
- ۹- بانیان تمثیل در سبک هندی ۱۴۶
- ۱۰- روش خاص صائب ۱۴۶
- ۱۱- نگاهی به تمثیل سبک هندی از منظر تشبیه ۱۴۷
- ۱۲- دیدگاه دشتی پیرامون تمثیل و تمثیل‌های صائب و سبک هندی ۱۴۹
- ۱۳- خاقانی، سبک هندی و تمثیل ۱۵۰
- ۱۴- تمثیل از دیدگاه هنری آن در سبک هندی ۱۶۱
- ۱۵- جایگاه تمثیل در نمودهای تخیلی و نمادهای آثار ادبی ۱۶۴
- ۱۶- اشتهار تمثیل و ارسال المثل ۱۶۵
- ۱۷- تشخیص دقیق تمثیل در مفهوم اسلوب معادله ۱۶۷

فصل چهارم: تمثیلات چهار شاعر سبک هندی ۱۶۹

- ۱- عرفی شیرازی و تمثیلات او ۱۶۹
- ۲- نظیری نیشابوری و تمثیلات او ۱۷۳
- ۳- کلیم کاشانی و تمثیلات او ۱۸۴
- ۴- صائب تبریزی و تمیلات او ۱۹۸

نتیجه‌گیری از موضوع تمثیلات چهار شاعر سبک هندی..... ۲۳۰

۱- عرفی شیرازی..... ۲۳۰

۲- نظیری نیشابوری..... ۲۳۰

۳- کلیم کاشانی..... ۲۳۱

۴- صائب تبریزی..... ۲۳۱

فهرست منابع و مآخذ..... ۲۳۳

به نام خدا

پیشگفتار

از هفده سال پیش که موضوع کتاب تحت عنوان «تمثیل در سبک هندی» دفاع شد تا به امروز در پی چاپ آن با یافته‌های جدید بودم و هر بار که از گوشه و کناری مطلبی در خصوص تمثیل می‌یافتم و یا از صاحب‌نظران می‌شنیدم و یا اهل فن راهنمایی می‌کردند، یادداشت‌برداری می‌کردم به این امید که روزی بتوانم با موضوعاتی تازه‌تر مطالبی جمع‌آوری کنم و بر اصل نوشته بیفزایم و به حکم «ان الهدی‌ا علی قدر مهدی‌ها» بر ساحت نشر کتاب عرضه دارم. عوائق امور و مشاغل معلمی و همچنین قلت اطلاعات کار را به تعویق و تأخیر انداخت تا اینکه بر آن شدم همین نوشته را با یافته‌های جدید و تغییر و تصرفاتی در آن به زیور طبع آراسته گردد تا شاید از این رهگذر به آن هدف و نیت تکمیل و استكمال با بهره‌گیری از دیدگاه‌های خوانندگان عزیز برسیم.

یکی از موضوعات (شاید بتوان گفت مهم) در ادبیات موضوع معانی و بیان و بدیع، به شیوه‌ی قدیم و تازه و نیز مسئله نقد ادبی است که این نوع اخیر بیشتر از صاحب‌نظران غربی (و گاهی شرقی) نشأت گرفته است و یکی از بحث‌های این دانش‌ها «تمثیل» است این اصطلاح حدوداً در ده علم کاربرد دارد که از آن جمله علم بیان (و بدیع) است و در همین علم هم معانی و تعاریف و مفاهیم مختلفی نسبت به دوره‌های گوناگون دارد. ما در این کتاب ضمن بیان تعاریف لغوی و اصطلاحی تمثیل در علوم گوناگون و به‌ویژه علوم بلاغی تجزیه و تحلیل این واژه و اصطلاح در معنی، شاید بتوان گفت خاصه امروزی، یعنی

اسلوب معادله، پرداخته‌ایم و با ذکر نمونه‌های زیادی از شعر و نثر ادب ایرانی و غیرایرانی، از دوره‌های مختلف تا به امروز، به گونه‌های آن از همان نوع اخیر در شعر سبک هندی اشاره نموده و با روش و شیوه‌ی اسلوب معادله بررسی کرده‌ایم و امیدواریم بتوانیم در آینده با یافته‌های جدید از کتب و مقالات و نوشته‌های مربوط و همچنین با استفاده از نظرات صاحب نظران بر کیفیت و کمیت آن بیفزاییم.

در پایان ضمن تشکر از استاد بزرگوارم جناب دکتر علی اصغر حلبی که با قبول زحمت مطالعه‌ی کتاب، موارد بسیار ارزنده‌ای را تذکر دادند و با سپاس از سرکار خانم زهره پروانه چهره برق و سرکار خانم مریم جهانتاب که با حوصله‌ی تمام مطالب کتاب را تایپ و صفحه‌آرایی کردند، از جناب آقای علی زوّار که از خاندان و خانواده‌ی بزرگ چاپ و نشر کتب متعدد علمی، ادبی، اجتماعی و تاریخی هستند کمال امتنان و سپاسگزاری را دارم که در چاپ این کتاب نیز اهتمام ورزیدند و مقدمات چاپ و نشر آن را فراهم نمودند.

کلیات

به نام خدا

مقدمه

اولین نیاز روحی که انسان احساس کرد، تفهیم و تفاهم با دیگران بود. چرا که او می‌خواست آنچه درباره‌ی پدیده‌های بیرون از وجودش است اظهار نظر کند و دیدگاه خود را بیان نماید و چه بسا در این زمینه خواسته‌هایی دارد که باید آنها را به دیگران انتقال دهد. بر این اساس به این فکر افتاد که وسیله‌ای برای رفع این نیاز ابداع و تأسیس کند. سرانجام این احساس به اختراع نشانه و علامت منجر شد اما نشانه و علامت در برابر معانی ذهنی انسان بسیار ناچیز بود. مدتی که گذشت، خطوط اختراع شد، خطوط نیز کافی و شافی نبود و معانی و مفاهیم در آنها نمی‌گنجد این بود که حروف الفبایی اختراع شد و از زمان ابتکار حروف الفبا تاکنون روز به روز به انسان در حال رشد و ترقی بوده و گویا از آن زمان راه خود را یافته و گام در مسیر تعالی و کمال گذاشته است.

آنچه از آثار به جا مانده از زبان‌های زنده و مرده‌ی دنیا، استنباط می‌شود این است که انسان‌ها بیشتر از همه به آثار ملی، مذهبی و در نهایت ادبی سرزمین‌ها و قبایل خود اهمیت داده و آنها را مکتوب ساخته‌اند.

بنابراین از همان آغاز آثار ادبی ثبت و ضبط شده است. زبان و ادب فارسی هم از این قاعده مستثنی نشده و از بدو مکتوب نمودن آثار ملی و مذهبی، آثار ادبی هم لحظه به لحظه نوشته شده است. هر چند در گذر زمان با حوادث گوناگون و رخدادهای سیاسی و مذهبی برخی از آثار صدمه دیده یا بکلی از بین رفته است از میان آثار بجای مانده برخی

به دلایلی، گل سر سبد و بعضی دیگر بالعکس چندان شهرتی کسب نکرده‌اند که تمام قوانین ادبی براساس هر دو نوع از آثار تدوین شده است از جمله قوانین ادبی همان علوم بلاغی می‌باشد که متون نظم و نثر فارسی مشحون است از بلاغت و فصاحت و تقریباً هیچ اثر در زبان فارسی نمی‌توان یافت که بهره‌ای از رسایی و شیوایی ادبی نداشته باشد.

بر این اساس از همان آغاز گرویدن ایرانیان به دین مبین اسلام در آثار خود پا به پای بلاغت و فصاحت عربی گام برداشته و نمونه‌هایی از اسلوب ادبی موجود در زبان عربی را ارائه نموده‌اند هر چند بعضی از آن‌ها مدل‌سازی و معادله و تقابل بوده است. درست است که این همه از برکت قرآن و حدیث بوده اما در ذات و ماهیت زبان هم تا چیزی نباشد مرسوله یا در راه مفقود می‌گردد و یا صحیح و سالم به مقصد نمی‌رسد. دلیل این مدعا این است که قرآن و حدیث غیر از ایران به کشورهای غیر عربی دیگر نیز پرتو افشانی نموده است اما در هیچ زبانی به اندازه زبان فارسی که، عصاره تمام گویش‌ها و لهجه‌های موجود در سرزمین پهناور ایران است، تجلی و تبلور نیافته است.

« در آثار عرفانی، ادبی و حتی فلسفی نمونه‌های فراوانی از ویژگی‌های علوم بلاغی بسیار فراوان به چشم می‌خورد و گویا یکی از استوانه‌های نامتزلزل این آثار وجود همین علوم بلاغی است که، آنها را تاکنون زنده نگه داشته و از این به بعد نیز متعهد و متکفل آن است. تا جایی که می‌توان گفت اگر نبود این آثار عرفانی، حماسی و داستانی مشحون از صنایع ادبی و بلاغی تا حدودی ادبیات فارسی دچار همان گرفتاری دیگر زبان‌های کم سرمایه دنیا می‌شد.

از میان آن همه صنایع و آرایه‌های ادبی برخی درخشش و تجلی دیگری دارد که گاهی دیگر صنایع را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد، از این میان می‌توان به صنعت و آرایه «تمثیل» اشاره کرد که از همان بدو سرودن شعر فارسی جا پای برای خود در میان ادبیات باز کرده و گاهی (و یا شاید چه بسا) موجب شهرت شعر یا اشعاری و یا شاعری شده است، البته منظور «تمثیل» در معنی و مفهوم عام آن است هر چند تمثیل در معنی خاص خود، یعنی اسلوب معادله، نیز همین ویژگی را دارد.

۱. هدف از پژوهش

« با نگرشی به سبک و شیوه‌ی نظم و شعر هندی (یا اصفهانی)^۱ می‌توان گفت که یکی از ویژگی‌های این سبک استناد و استظهار به تمثیل است به این گونه که شاعر می‌خواهد خواسته و مطلب خود را با استشهاد از طبیعت و رخدادهای طبیعی و اعمال و رفتار انسان‌ها و دیگر کائنات در ذهن خواننده و شنونده روشن‌تر و عمیق‌تر سازد.

این روش از گذشته هم مرسوم بوده و شاعران بزرگی همچون خاقانی و حافظ و سعدی هر چند بسیار اندک نسبت به شاعران هندی، از این صنعت بدیعی و بیانی بهره جسته‌اند، اما در سبک هندی اولاً فراوان می‌شود ثانیاً یک شیوه‌ی خاصی از آن مورد استفاده قرار می‌گیرد و آن تمثیل به مفهوم اسلوب معادله است.

بر این اساس هدف ما بررسی مفاهیم و معانی کاربردی تمثیل در دانش‌های مختلف بویژه علوم بلاغی و تفحص آن در ادب پارسی بویژه سبک هندی است تا بسامد استفاده از این آرایه در اشعار برخی از شاعران نشان داده شود و از طرفی چگونگی روش به کارگیری آن در شعر سبک هندی با توجه به دیگر سبک‌های نظم فارسی ارائه شود تا تفاوت تمثیل از نوع اسلوب معادله یا دیگر مفاهیم نیز مشخص گردد. /

۲. پژوهش در زمینه‌ی تمثیل

از همان آغاز تألیف کتب در زمینه‌ی «تمثیل» از تعاریف معمول تا شرح و بیان اجمالی و مفصل، پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است اما به معنی تحقیق و بررسی پیشینه به حدود هفتاد سال اخیر برمی‌گردد، بویژه از زمانی که پژوهش‌های جداگانه درباره‌ی شاعران سبک‌های مختلف ارائه می‌شود که به مواردی از تحقیقات انجام شده به صورت کتاب و مقاله پیرامون تمثیل اشاره می‌شود:

۱. «تمثیل» در کتب علوم بلاغی از آغاز تاکنون، بویژه اسرار البلاغه جرجانی

۲. مبحث «تمثیل» در کتاب «صور خیال در شعر فارسی»

۱. رک مقدمه استاد امیری فیروزکوهی بر دیوان صائب چاپ انجمن. آثار ملی - صائب و سبک هندی، مقاله استاد امیری فیروزکوهی (سبک اصفهانی، سبک صائب، سبک صفوی) ۴۷۸ - ۴۷۱.

۳. مبحث «تمثیل» در کتاب «رمز و داستان‌های رمزی»
۴. مقوله «تمثیل» در دائرةالمعارف‌ها و دانش‌نامه‌ها
۵. «تمثیل» در میان ملل مختلف در امثال قرآن دکتر علی اصغر حکمت
۶. «تمثیل» از دیدگاه علوم روز در کتب نقد ادبی به‌ویژه دیدگاه اروپائیان
۷. «تمثیل» در اشعار صائب دکتر سیاسی از کتاب «صائب و سبک هندی»

۳. شیوه‌ی بررسی

«نخست معانی لغوی واژه‌ی تمثیل از منابع و مأخذ عربی و فارسی و اروپائی مورد بررسی قرار گرفته، سپس به معانی اصطلاحی آن در علوم مختلف اشاره شده است که در این مورد اولویت خاصی از میان علوم در نظر گرفته نشده است و فقط هدف ایراد تعاریف مذکور در علوم گوناگون و مشخص نمودن وجه اشتراک آنها می‌باشد. در ضمن به تاریخچه‌ی آن هم پرداخته شده است. از همان آغاز تاکنون این اصطلاح در دوازده علم کاربرد داشته است و ما برای استیفای موضوع، تمام تعاریف را به ترتیب زمانی ذکر کرده‌ایم، سرانجام از بین علوم مذکور اصطلاح بلاغت را برگزیده و سپس به تحقیق و بررسی موضوع در علم بدیع آن هم در معنی و مفهوم تازه یعنی اسلوب معادله به ذکر آرا پرداخته و با بیان شواهدی از فارسی و عربی مفهوم مورد نظر را بررسی نموده‌ایم.

زبان و ادب فارسی با پشت سر گذاشتن سه مرحله باستان، میانه و جدید، آثار زیادی از آن در دوره‌ی اخیر شاهد و گواه بر پویایی‌ست. در سده‌های چهارم تا یازدهم قمری در زمینه‌های مختلف علوم و دانش‌های روز آثار بسیاری به جهان دانش تقدیم نموده که هر کدام نشان لیاقت و شایستگی مردم با فرهنگ و ادب پرور و دانش دوست ایران زمین است.

یکی از علل جاودانگی و شهرت آثار این زبان آن است که پیوسته از زیبایی‌ها و هنرهای زبانی و فنون ادبی، برای هر چه بهتر و بیشتر مقبول افتادن، در حد کامل و وافی بهره جسته است، تا جایی که گاهی این بهره‌جویی در آثار غیر ادبی هم معمول و مرسوم بوده است.

دانشمندان علوم بلاغی جهت انسجام و نظم و ترتیب فنون و صنایع یاد شده تلاش‌ها و کوشش‌های فراوان و طاقت فرسایی متحمل شده و آنها را با ذکر شواهد نظم و نثر ثبت و

ضبط نموده‌اند. یکی از فنون و آرایه‌های یاد شده که تقریباً از آغاز تألیف کتب بدیع و بیان مد نظر علما بوده است صنعت تمثیل (به معنی عام آن) بوده که همواره مورد استفاده ادبا به‌ویژه شاعران قرار گرفته است.

این صنعت در دوره‌ی سبک هندی با یک تحول و دگرگونی مفهومی و معنایی در شعر آن دوره نمایان و جلوه‌گر می‌شود که امروزه برخی از صاحب‌نظران به آن «اسلوب معادله» می‌گویند و عده‌ایی دیگر اصطلاح «مدل‌سازی» را به کار می‌برند. مراحل آغازین، میانی و اوج تمثیل از مباحث عمده‌ی ادب پارسی است که در این کتاب به قسمتی از آن پرداخته شده است. /